

O IZGOVORU I PISANJU IJEKAVSKOGA REFLEKSA DUGOG JATA

Slavko Pavešić

1. U člancima »O nekim načelnim pitanjima pravopisne i ortoepske norme« (Jezik, XX, 12—19) i »O ortoepskoj vrijednosti dugog i produženog jata« (Jezik, XX, 65—74, 106—118. i 142—149) D. Brozović je iscrpno prikazao koji sve glasovi u različnim krajevima ijekavskoga područja stoje na mjestu nekadašnjega jata u dugim slogovima. Utvrдио je da izgovor toga refleksa nije svuda jednak već da varira od dvosložnog izgovora s tri glasa (i + j + e) do jednosložnog izgovora dvaju glasova (i + e) s razgovjetnijim ili manje razgovjetnim vokalskim karakterom prvoga glasa i i s manje ili više produljenim drugim glasom (ě, ě ili ē).

Za dvosložni izgovor veli da je ograničen na malen dio područja ijekavskoga govora. U hrvatskom književnom jeziku veli da je najčešći jednosložni izgovor s dugim e (ē) i s »prethodnim glasom zvuka između i i j, ali ne identičnim ni s jednim« (Jezik, XX, 18), a da je rjeđi, »obično stilski uvjetovan« dvosložni izgovor s dugim e (i + j + ē). Stoga on traži da se jednosložni izgovor prihvatiti kao norma u književnom jeziku, — da se ne bi desilo da svi koji u javnosti govore »predstavljaju jedno rješenje, a đake da slova na papiru u gramatika-ma, rječnicima i pravopisnim priručnicima uče nešto drugo« (Jezik, XX, 18).

2. S tvrdnjom o jednosložnom izgovoru jata i sa zahtjevom da se on usvoji kao standardni može se složiti svaki čovjek koji pažljivo sluša javne radnike, spikere, slučajne govornice i ostale koji se služe ili se pokušavaju služiti hrvatskim književnim jezikom. Uostalom, takvo su stanje utvrdili i drugi istraživači, a može se potvrditi i ritmom, odnosno brojem slogova u stihu, jer velik broj pjesnika broji kao jedan slog niz glasova koji se sastoje od i + j + e, npr. prvi je stih himne »Lijepa naša domovino« prema ritmu ostalih stihova osmerac, a i pjeva se tako da se *ije* izgovara kao jedan slog.

3.0. Drugo je pitanje od čega se sastoji taj dvoglas. *i + j + e*

3.1. Što se tiče drugoga glasa nema spora da je to dugo e (ē), koje, ako je slog naglašen uzlazno, biva é, a ako je naglašen silazno, biva ê.

3.2. Za prvi dio Brozović kaže da je to prelazni glas između i i j. Ako bi to zaista bio poseban glas, morali bismo za hrvatski jezik utvrditi postojanje jednoga fonema koji nije ni i ni j, tj. koji nije ni suglasnik ni samoglasnik, pa bi trebalo odrediti što on jest (određivanjem nečega onim što nije još nije rečeno što jest). Zatim, ako to utvrdimo, morali bismo smisliti novi znak za njegovo obilježavanje. Čini se da Brozović misli da je to poseban glas i bilježi ga u svojoj raspravi uzdignutim *ij* ispred e, npr. *vielo*. No kako se taj znak može upotre-

bljavati samo u raspravama, a ne dolazi u obzir kao slovo običnog svakidašnjeg teksta, Brozović se odriče posebnog znaka i predlaže da riječi s refleksom dugoga jata pišemo kao i dosada, dvosložno, tj. *dijete, sijeno, uvijek*.

Takvo pisanje Brozović zadržava, prvo, zato što, veli, pravopisne promjene nisu poželjne, i, drugo, zato što se u nekim stilskim prilikama može ostvariti i dvosložni izgovor, samo ne s kratkim *e*, kako stoji u pravopisima, rječnicima i gramatikama, nego s produženim *e*.

3.3. Dakle, što se pisanja tiče, ostajemo na čemu smo: refleks dugoga jata predstavljamo kao dvoslog *ije*. Da bi se uz takvo pisanje uveo jednosložni izgovor, treba dodati da ono *i* nije *i*, nego nešto što nije ni *i* ni *j* i treba naučiti sve slučajeve kad *i* ne znači *i*, da bismo znali kad to znači. Srećom, to je samo teorijsko pitanje, jer unatoč propisu da refleks dugoga jata treba izgovarati dvosložno i unatoč gotovo stogodišnjem pisanju prema tom propisu on je ostao kakav je i bio, jednosložan. To znači da normativni akti, barem što se akcenta tiče, nisu bili svemoćni u ovom slučaju kao ni u još nekima.¹

3.4. Što se tiče sporadičnog dvosložnog izgovora s dugim *e* (koji se, po Brozoviću, može ostvariti u nekim stilskim situacijama), mislim da on nije posljedica traženja nekih posebnih stilskih učinaka, nego nastaje onda kad govornik koji je navikao refleks dugoga jata izgovarati jednosložno (tj. s nekim suglasničko-samoglasničkim neslogotvornim *i* i s dugim *e* kao vokalnim dijelom) nastoji da ga izgovori onako kako je napisano, pa pri tome preuzima *i* kao prvi dio, koji on u izgovoru nema, ali ga vidi napisana, a kao drugi dio zadržava svoje dugo *je* kao nosioca prozodijskih osobina.

Takav je izgovor, dakle, po mom mišljenju, posljedica kontaminacije vlastitoga izgovora s onim drukčijim na osnovi kojega je sastavljen naš današnji pravopis i više je znak jezične bolesti nego normalnog stanja našega književnog jezika. Zato i mislim da se bilježenje takva izgovora ne smije uvesti u djela kojima je svrha normiranje izgovora, odnosno ako se i uvede, da ćemo biti na istom kao i sada: napisana riječ neće davati sliku izgovorene.

4.0. Kad u pismu želimo znakovima označiti svoj izgovor refleksa dugoga jata, Brozović predlaže, kao i Hamm u svojoj gramatici i Težak-Babić u svojoj, da to činimo akcenatskim znakom na drugom glasu dvosloga te da pišemo *dijéte, sijéno, ūvijék*. Prema tome bi i druge riječi trebalo akcentirati tako, npr. *lijépo, dijéliti, dijélim, sijéno, brijést, snijég, cijél*. Takvim se bilježenjem, hoćeš-nećeš, kao norma u književnom jeziku postavlja upravo onaj izgovor koji se po Brozoviću čuje u nekim stilskim prilikama, a po mom mišljenju je posljedica utjecaja pisanog teksta na govor, a koji je u svakom slučaju sporadi-

¹ Npr. prezenti kao *postimo*, zamjenica *mène, tëbe, sèbe* i sl., gen. *čovjeka* izgovaraju se *pòstimo, mène, tëbe, sèbe, čovjeka* i sl. unatoč propisima.

čan, slučajan, manjinski, i nikako onaj zbog kojega se i predlaže promjena u bilježenju akcenata.

4.1. Osim toga, tako zabilježen akcenat protuslovi jednom od osnovnih pravila novoštokavske akcentuacije: da unutarnji slog ne može biti intoniran silazno (kako se to nameće iz bilježenja *siĵeno*), a zadnji ne može uopće biti akcentiran (kako se to nameće iz bilježenja *snijĕg, cijĕl* i sl.² Stoga takav dvosložni izgovor djeluje neprirodno i usiljeno, i to mu je jedini »stilski« efekat.

Naravno, Brozović ne misli reformirati pravila štokavske akcentuacije, to ne misle ni spomenuti gramatičari, ali se to nameće iz njihova prijedloga. Da bi se prema njihovu bilježenju moglo pravilno izgovarati, potrebna je naknadna uputa: da ono *ije* nisu dva sloga nego jedan (iako ih pišemo kao dva), odnosno da ono *i* nije *i* nego neki poluvokal-polukonsonant koji ne znamo zabilježiti.

4.2. Taj novi način bilježenja akcenta zahtijeva naknadna objašnjenja i pri tumačenju pojava koje nastaju zbog općeg novoštokavskoga prenošenja silaznog akcenta na prethodni slog (povezanog s pretvaranjem silazne intonacije u uzlaznu); mora se dodati da se u slučaju jata akcenat ne prenosi na prethodni slog nego na pretprethodni. Tako dolazi do nejednadžbe, npr. *cijĕnjen* : *prĕcijĕnjen* ≠ *bâĕčen* : *prĕbâĕčen*, a to je zapravo jednadžba, jer je to akcenatski sasvim ista pojava.

4.3. Prema tome ni s obzirom na prikazivanje pravog akcenta ovaj novi prijedlog ne donosi nikakva poboljšanja, čak čini mi se da čitaoca više zbunjuje nego dosadašnji način. Dosada se tumačilo da se refleks dugoga jata sastoji od dva kratka vokala (sa spojnim glasom među njima), koji se s obzirom na akcenat vladaju kao jedan dugi slog, samo što, kad je slog intoniran silazno, glasovni udar pada na prvi dio dvosloga te taj dobiva kratkosilazni akcenat, npr. *cvĕjet, siĵeno*, a ako je intoniran uzlazno, da glasovni udar pada na drugi slog te taj dobiva kratkouzlazni akcenat, npr. *ciĵĕna*.

Mislim da je čak prihvatljivije to staro tumačenje: da se jedan dugi slog može raspasti na dva kratka (kao što se i dva kratka sažimaju u jedan dugi, npr. *ukrao > ukrō*), nego da se, bez utjecaja ikakvih drugih činilaca, može raspasti na jedan dugi i jedan kratki slog, jer se postavlja pitanje odakle dužina drugoga sloga.

5. Pisanje refleksa dugoga jata znakovima *ije* potječe od Vuka Karadžića, koji je u svom govoru imao dvosložni izgovor i prema tom je izgovoru reformirajući slavenosrpski pravopis (koji je za taj glas imao stari znak *ѣ*)

² Jedno i drugo je posljedica općeg novoštokavskog prenošenja glasovnog udara na prethodni slog.

napravio svoj. U Gajevu je pravopisu, i u ostalima koji su se razvijali iz njega, postojao poseban znak za taj refleks kao i u ostalim slavenskim jezicima u kojima on nije monoftong (negdje je to *ě*, a negdje *ie*). Stariji ijekavski pisci (Bosanci, prije nego se kod njih u književnom jeziku ustalio ikavski izgovor, i Dubrovčani) pisali su ga onako kako se sličan dvoglas pisao u talijanskom, tj. *ie*.

I od jednog i od drugoga znaka odvikli smo se školovanjem u vukovsko-maretičevsko-brozovskom pravopisu, koji je u Hrvatskoj bio za škole propisan potkraj prošloga stoljeća, u doba Khuena-Hédervárijia, i dosta brzo, već početkom našega stoljeća, u vezi s tadašnjim kulturno-političkim stanjem, prevladao i postao tradicija, tako da danas u našem pravopisu i abecedi nemamo više mogućnosti zabilježiti stvarni izgovor refleksa dugoga jata onako kakav je on u zapadnim krajevima već nekoliko stoljeća.

6.0. Osim iz navedenih razloga Brozović prihvaća pisanje jednosložnog refleksa dugoga jata trima znakovima (*ije*) i zato da bi se obilježila razlika prema izgovoru refleksa produljenog jata, koji nastaje od kratkog jata duljenjem iz različitih razloga, a piše se znakovima *je* i za koji Brozović tvrdi da mu je izgovor drukčiji nego jednosložni izgovor slovnog niza *ije* (npr. *üvijek* : *ponëdjëljka*).

6.1. Slušajući pažljivo govoriocë književnoga jezika u javnom i privatnom govoru i razgovoru, čini mi se da te razlike nema i da se izgovor slovnog niza *ije* u riječi *odijeliti* ne razlikuje od izgovora slovnog niza *je* u riječima *djedó* i *odjeknuti*. Ako nam se ipak učini da neka razlika postoji, to je posljedica školovanja i slušalaca i govorilaca u tradiciji jednoga pravopisa kojim se ne mogu zabilježiti riječi kao *лјен*, *чнјер* (što se po Gajevu pravopisu moglo učiniti). I sam Brozović kaže da je *j* labilan glas, tj. da u različitoj okolini može imati različite karakteristike. To je točno, ali ipak svako njegovo ostvarenje pripada fonemu *j*, pa tako i ono u refleksu dugoga jata, koje se od glasa *j* u riječi *jug* fonetski manje razlikuje nego što se glas koji se u izgovoru čuje ispred *k* i riječi *tanka* razlikuje od glasa *n* u riječi *tanak*, a ipak ih pišemo istim znakom jer pripadaju istom fonemu /n/.

U uvjerenju da se jednosložni refleks dugoga jata sastoji od dva fonema (*j + e*) podupiru me i greške mnogih školovanih ljudi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji su u svojim pismima i nelektoriranim rukopisima vrlo nesigurni u pisanju toga refleksa, te mjesto *ije* vrlo često pišu *je*, a ponekad mjesto *je* pišu *ije*. I nastavnici znaju da je jedna od najčešćih grešaka u zadaćama đaka nesigurnost u pisanju *je* i *ije*. To je čak tolik problem da su svi naši dosadašnji pravopisi imali, a ima i današnji, posebno poglavlje posvećeno pisanju *je* i *ije* (iako za druge glasove nema poglavlja o tome kako se pišu kad su dugi, a kako kad su kratki, jer se pišu jednako). To znači da govorioci iz spo-

menutih krajeva moraju, ako hoće da pišu ispravno, naučiti iz knjiga pisanje refleksa jata i da se u njihovu govoru refleks dugoga i kratkog jata ne razlikuju po fonemima nego samo po dužini, kao što se tako razlikuju i svi ostali vokali. Slično kao što oni koji u svom govoru nemaju dva glasa č i ć, nego samo jedan od njih (bilo č, bilo ć), moraju u riječima s tim za njih istim fonemom naučiti kad će i pisati i izgovarati jedan, a kad drugi fonem.

6.2. Ako se odlučimo i u književni jezik uvesti kao normu jednosložni izgovor refleksa jata, mislim da treba prihvatiti znak *je* i za duge i za kratke slogove, te bi se refleksu dugoga jata i u pismu razlikovali, kao i u govoru, samo dužinom glasa *e*, kao što se i ostali dugi i kratki slogovi s istim vokalom razlikuju samo dužinom vokala (koja se u redovnom pismu ne bilježi) pa se npr. slovni niz *žene* može čitati *žène* i *ženē*, a *luk* može biti *lūk* i *lùk*, već prema tome što zahtijeva tekst. Razlika između *dijete* i *djeteta* u govoru je ista kao razlika između *táne* i *tànetà* pa bi je trebalo isto tako i predočivati samo različitim znakovima za akcenat istoga sloga te bilježiti *djéte* i *djèteta*.

Pisanje dugoga refleksa jata znakovima *je* nije nikakva novost. Tako ga je oko polovine 17. stoljeća pisao u svom akcentiranom rječniku Della Bella, a tako su pisali i mnogi drugi Dubrovčani. Po današnjem pravopisu ima također slučajeva da se dugi slog piše *je*, a ne *ije*. To *bjiva*, *prvo*, u slogovima koji nastaju kad se osnovni kratki slog *je* produlji u *jē* iz razloga fonetskih (duljenje pred sonantom), npr. *ponèdjēljka* (: *ponèdjeljak*), ili morfoloških, npr. *djēla* (: *djēla*), ili tvorbenih, npr. *djēva* (: *djēvōjka*), *djēdo* (: *djēd*). To bi bio produljeni jat za koji Brozović tvrdi da se izgovara drukčije nego refleks dugoga jata.

Da se produljeni jat izgovara jednako kao dugi (isto kao što se i svi ostali vokali izgovaraju jednako kad su dugi i kad su kratki — osim, naravno, razlike u duljini), potvrđuje činjenica da su prije kanonizacije današnjega pisanja pisci katkad i produljeni jat pisali kao i dugi (tj. s *ije*), npr. *ponedijeljka*, a i danas na području gdje se dugi jat izgovara dvosložno postoji riječ *vrtijeljka*, koja u sebi ima produljeni jat (vřtjeti — vřtjēljka — vřtijeljka).

Jednosložni izgovor refleksa dugoga jata zabilježen je znakovima *je* (unatoč svim propisima da se dugi jat piše *ije*) i u Pravopisu Matice hrvatske i Matice srpske u riječima *vjēsnik*, *pjēv*, *rjēčnik*, koje nemaju produljeni, nego dugi jat.

6.3. Što Brozović nalazi da mogu u istoj sredini postojati *Stijepo* i *Stjepo*, mislim da je uzrok tomu što je to vlastito ime, u kojeg se u jednim krajevima refleks dugoga jata izgovara dvosložno, a u drugim jednosložno, pa kad bi nosilac imena došao iz svoga kraja u drugi, donio bi i svoje ime u obliku u kojem ga je dobio, isto kao što Cvitković ili Bilić zadržava svoje prezime i kad dođe ili se doseli u ijekavske ili ekavske krajeve i ne mijenja ga u Cvjetković ili

Bijelić, odnosno Cvetković ili Belić. Ime se vlada drukčije nego opća imenica baš zato što je ime pojedinca, koje on nosi od rođenja do smrti, i što je izgubilo svaku vezu s općom imenicom od koje je izvedeno.

7. Mislim da bi pisanje refleksa dugoga jata znakovima je bilo bliže izvornom običaju, a stavljanje akcenatskih znakova ne bi navodilo na usiljeni izgovor osobito jednosložnih riječi, koje bi akcenat imale na jedinom slogu i ne bi dolazilo do toga da se izgovaraju dvosložno s prvim kratkim nenaglašenim slogom i s drugim dugim i naglašenim, kako se to nameće onakvim označivanjem akcenta kakav je u spomenutim gramatikama. Tako bi se s označenim akcentom pisalo *brjêg* (a ne *brijêg* niti *brjêg*), *djête* (a ne *dijête* niti *dijête*), *ûvjêk* (a ne *ûvijêk* niti *ûvijek*).

8.0. Ako bi se pisalo tako, nastala bi teškoća u čitanju riječi u kojima se pred refleksom jata nalazi *l* ili *n*, jer se po sadašnjem načinu pisanja dvoslovi *lj* i *nj* upotrebljavaju da označe fonem (npr. *ljetina*, *nježan*) i ne mogu se upotrijebiti za označivanje skupa glasova *l + j*, *n + j*.

8.1. Prije se kad je, osobito u stihovima, trebalo označiti da *ije* čine jedan slog, takav izgovor bilježio apostrofom, kao da je ispušteno *i* (npr. L'jepa naša domovino), a zapravo toga glasa tu nikad nije ni bilo, osim fakultativno, u izgovoru ljudi koji se trude da izgovaraju onako kako je zapisano ili onih koji su rođeni u kraju gdje se refleks dugoga jata izgovara dvosložno pa ga izgovaraju onako kako su naučili.

8.2. Da bi se izbjegla dvoznačnost koja je moguća ako bi se ostalo pri današnjem predstavljanju naših glasova pismom, trebalo bi u život uvesti znakove koji se upotrebljavaju u Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije i još u nekim Akademijinim izdanjima te palatalne foneme pisati *ļ* (npr. *ļepota*), odnosno *ñ* (npr. *ñežan*), a suglasnički skup dosadašnjim dvoslovom (npr. *ļjep*, *snjêg*).³

8.3. Kad bi se omogućilo predstavljanje tih suglasničkih skupova, onda bi i pisanje tih riječi koje se svršavaju na *ier* ili *iere* bilo jednostavnije i ne bismo zbog nemogućnosti da zabilježimo spomenute suglasničke skupove morali izvorni dvoglas pretvarati u dva sloga ili pak odstupati od izvornog izgovora te mjesto izvornog *l* izgovarati *ļ*, odnosno mjesto izvornoga *n* izgovarati *ñ*, tj. ne bismo morali govoriti *ateljêr* ili *ateļe*, *gondoliêr* ili *gondoļer*, *karabiniêr* ili *karabiñer* i sl., već bismo mogli izvorni izgovor tih riječi vjernije prenositi, kao što ga katkad i prenosimo u riječima koje ispred završetka nemaju *l* ili *n*, npr. *Pjer*, *terjer*, *kondotjer*, *mustjer*. Pisanjem tih riječi sa *l + j*, odnosno sa *n + j*, bilo bi jednoznačno riješeno i pitanje akcenta tih riječi pa ne bi bilo kolebanja naglašuje li se *hotelijer*, *gondolijer*, *karabinijer* i sl. (taj akcenat nastaje ako se niz glasova *ije* shvati kao dva sloga pa se izvorni akcenat sa zadnjega sloga premješta po novoštokavskom pravilu na predzad-

³ Mjesto Akademijinih znakova mogli bi se izmisliti možda kakvi drugi znakovi ili dvoslovi koji bi trebali omogućiti razlikovanje palatalnih glasova od skupa glasova *l + j*, odnosno *n + j*.

nji slog) ili *hotèlijer, garderòbijer* i sl. (taj akcenat nastaje ako se *ije* shvati kao dvoglas, tj. kao jedan slog, što i jest u izvornom jeziku, pa se akcent sa zadnjeg sloga premjesti na prethodni⁴ Ako bi se pisalo l+j, odnosno n+j, ne bi moglo biti sumnje koje je predzadnji slog i riječi bi glasile *hotèljjer, garderòbjjer, karabinjer*.

8.4. Uvodenjem u život znakova *ḷ* i *ṇ* omogućilo bi se da se i u pismu označi razlika u izgovoru tuđih riječi kao što su *injekcija* i *inèkcija, konjugacija* i *koñugacija* i sl. pa bi se one pisale kao što se izgovaraju, ili bi se odredio samo jedan oblik, samo ne bismo bili u situaciji da se piše *injekcija, konjugacija*, a da čita svatko kako hoće, ne znajući je li autor zapisao *in-jekcija* ili *inèkcija* i sl.

9. Mogu li se danas u praksu uvesti znakovi *ḷ* i *ṇ* (ili kakvi drugi svrsishodni)? Odjednom to vjerojatno ne bi išlo. Navike su u ljudima jake, tiskarski strojevi i fondovi slova ne bi odmah mogli zadovoljiti potrebe, a i pisači strojevi imaju svoj vijek. Ali vjerujem da bi se postepeno i ljudi navikli pisati te znakove, i tiskare bi se s vremenom opskrbile dovoljnim brojem znakova, a i proizvođači pisaćih strojeva našli bi načina da nove znakove uvrste u tastaturu, osobito ako se takvo pisanje uvede u škole, baš kao što se s vremenom sasvim uobičajio znak *d* mjesto znakova *dj* ili *gj*, koji su se prije upotrebljavali. Za to bi vrijeme vjerojatno trebalo da vrijedi i jedno i drugo pisanje, kao što se još i danas na strojevima koji nemaju *d* piše *dj*.

10. Način na koji se u najnovijim gramatikama prikazuje naš izgovor refleksa dugoga jata, a koji Brozović pokušava i teoretski opravdati, ne prikazuje naš izgovor ništa egzaktnije nego dosadašnji klasični; oba su donekle iskrivljena, ali svaki na svoju stranu. Ako od dva zla treba birati manje, onda mi se čini da treba ostati pri dosadašnjem načinu obilježavanja akcenata na refleksu dugoga jata (ako ostajemo pri dosadašnjem pisanju) sve dok ne smognemo hrabrosti i mogućnosti da odstupimo od tradicije i svoj izgovor bilježimo tako da između bilježenja i čitanja ne bude razlike.

U KOJEM OBLIKU PRIHVATITI IZVORNA DRŽAVNA IMENA ZAIRE I SIERRA LEONE?

Danijel Alerić

Dobro je poznato da ni najopravdanija lingvistička preporuka katkad ne postigne svrhu samo zato što ne dođe u pravi čas, nego onda kad se na neki pogrešni jezični oblik ljudi od pera već naviknu. Katkad se to dogodi i zato

⁴ Usporedi o akcentu takvih riječi članak D. Raguža »Strane riječi s dočetcem ier(e) u hrvatskom jeziku«, Jezik, XXI, 96-101.